

БІБЛІОТЕКА

Українського Слова

НЕЗАБУТНІ

ЛІТЕРАТУРНІ НАРИСИ

БОГДАНА ЛЕПКОГО

ВИДАВНИЦТВО
ГОВЕРЛЯ

498

БІБЛІОТЕКА

Українського Слова

Ч. 4.

НЕЗАБУТНІ

ЛІТЕРАТУРНІ НАРИСИ

БОГДАНА ЛЕПКОГО

Ню Йорк
1978

"HOWERLA" PUBLISHERS
238 EAST 6th STREET NEW YORK, N.Y. 10003

diasporiana.org.ua

Богдан Ленкий

СЛОВО ДО ДРУГОГО ВИДАНИЯ

Перевідаємо цю чудову розвідку на те, щоб зберегти її зміст для майбутніх поколінь, бо ця праця є гідна нашої уваги й збереження.

За в-во "ГОВЕРЛЯ"

д-р М. С. Чарторийський

Данте!

Шістьсот літ лежать кости твої в Равенні, а світ не забув про тебе.

І не забуде ніколи.

Бо як же йому забути про одного з найбільших геніїв, якого народило людство?

Гус, Віккєф, Лютер, — Трийцятьлітня Війна і Валенштайн, — Велика Революція, Вольтер, Руссо, Робеспієр, — Наполеон і ХІХ. століття, — таке багате, таке бурливе, таке творче, а врешті остання світова війна і революція в Росії, і Ленін, і Троцький, і—голод.

Кожний з тих етапів розвитку культури і людства потрясав основами світа, видвигав людей великих, ве на звичайну міру, людей слова і думки, наміру і діла, котрі поривали, електризували широкі круги суспільств і народів, накидаючи їм своє „я“, перетворюючи їх на свій лад, вимагаючи від них великих жертв і неімовірних зусиль, щоб добути нове добро, нові цінности життя, фальшиві чи справжні, всіляко воно бувало.

Шістьсот літ шумить, гуде, реве океан людського існування, шістьсот літ перелітають над нами хмари і громи, тумани і мраки, заверухи і метелиці думок, ідей, стремлінь і — заєдно на обрїю цеї безконечної панорами являється твоя висока стать. твоє, мов з кости, різблене обличчя, раз гаряче, мов південне сонце, то знов блїде й зимне, як опівночі місяць, раз як чоловік живий і сучасний нам, то знов ніби дух-з'ява, яка трівожить наш сон і бентежить спокійне, сите задовїлля. Ти не даєш нам спокою і ми тебе не можемо забути.

Не даєш нам спокою силою творчої думки, яку ти замкнув у своїх безсмертних творах: „Vita nuova“, „Convito“, „Monarchia“, і в цїм Евересті поезїї людської, що зветься „Divina Commedia“.

„Divina“, бо вона переходить межі людської спроможности, по величині змісту, по силі чуття і думки, по скінченности форми, по монументальности структури.

„Inferno“, „Purgatorio“, „Il Paradiso“ — це поодинокі частини цього тріптікону, якому рівного цілий світ не має.

Крізь пекло власного „я“, і крізь чистилище окруження дійшов ти до раю визволеної з усіх земних оков

думки, до найвищого щастя оглядати правду у бездоганній красі.

Перед тобою відчинилися ворота раю, а зачинилися на віки брами рідного міста.

Скитальцем безприютним, мандрівцем часто-густо голодним, блукав ти від міста до міста, зітхаючи з глибини душі за своєю рідною Фіренцею, за жінкою і дітьми, за усім реальним, людським, серцю близьким. Проклятий, зневажений, опльований за життя, а по смерті посаджений вище всіх церковних і світських володарів, — володар людського духа.

Щасливий і безталанний!

Безталанний, як людина з тіла і крові, щасливий як ум творчий, як всеобемляючий дух.

В нікім скраїні контрасти не виступили так ярко, як у тобі, нікого не розривали так напрасно дві вічні і всюдисущі сили, відосередна і доосередна, ніхто не боровся так безнастанно між притягаючою силою землі і відтягаючою потугою неба, ніхто не повис поміж ними у тій необчисленій і неначеркненій ніякою геометрією лінії, на якій лежиш ти, не боючись ніяких заворушень світа, ніяких катаклізмів стихії.

Самотним і самотним прожив ти свій мужеський вік, бо звідкиж було тобі товариства взяти? Шекспір, Байрон і Гете не були ровесниками твоїми. Ти був засуджений на самоту, на перебування з своїми власними творами, гідними величі твоєї, ти з самоти викликав і оживив невимірним життям, з самоти джерела найглибшого в світі. Лиш Беатріче твоя і божественний Вергіль навіщали тебе і ти мандрував з ними далеко. По стежках, котрими не ходив ніхто і ніколи, котрими ще й нині так дуже тяжко йти.

Хоч і продоптували наслідники твої цілих літ шістьсот. Перекладали, пояснювали і видавали: Та все таки — їх прослідити годі. Це стежки, котрими генії ходять.

Але нині, нині ми тебе бачимо на цих стежках ближче і ясніше, ніж бачили сучасні і недалекі від тебе.

Нині ми розуміємо твою плятонічну любов до непорочної Беатріче, любов свобідну від усього звірячого, продажного і вуличного, любов гарної і достойної людини. Нині ми розуміємо твою нездійснену мрію про загальний мир і про одну церкву для всіх і про одну державу, у якій чоловік міг би любити і творити.

Нині ми розуміємо твоє „Inferno“, твоє пекло, бо переживаємо його з усіма деспотами, грабіжниками, кататами і з Уголінами, що власні діти їдять, і з тими, що ні зимні, ні теплі, і з тими, що попід муром блукають, бо ні до неба дібратись не можуть, ні до пекла їх не пускають.

Життя малює нам живі ілюстрації до твого величнього твору.

Колиж ми увійдемо до обіцяного раю, коли?

Не у всіх же така сила терпіння, яка була у тебе, не у всіх така залізна воля, така енергія творча.

Поможи нам!

З незвісної країни, від народу, про який ти не чув, йдемо, до тебе в шестисотні роковини твого вічного упокою.

Ідуть ті, що пережили пекло і крізь чистилище пройшли, а до раю їх не пускають, до раю рідної країни, покритої, як сад весною, квітами білої води. До раю вольної думки і свобідної совісти, до раю, який дає негальмована і нетамована ніким і нічим творча праця, безупинне шукання вічної, безумовної правди.

Тий правді хочемо глянути в очі,
ігннув у велич ідеї святої

Ідемо до гробу твого, всі прогнані з рідного краю, прогнані бичем завойовника чужого, як прогнали тебе з твоєї рідної Фіренце, наклавши ціну на голову твою і обіцяючи тобі смерть, колиб непереможна туга спрямувала була кроками твоїми до порогів батьківської хати.

Ідемо всі, котрих не розуміють ближні і найблищі в світі, котрі незрозумілими умруть, щоб діждатися зрозуміння по смерті, як ти діждався його від вітчизни своєї.

Ах, як ти любив її!

І ми любимо рідну свою країну і ми не тратимо надії, що побачимо її вольною, уквітчаною невянучою красою правди і волі з огнецвітом невиданої краси на високому, гордому чолі.

Ідемо в думках до твого гробу в шістьсоті роковини смерти твоєї далекий нам, а всеж таки так близький, безсмертний, Дуранте Альдігер, гострий ратнику в боротьбі з темрявою і силою, — слава Тобі!

Гавлічек Боровський.

1821—1921

Битва на Білій Горі, погром і різня Чехів так, що їх заледви кількасот тисяч остало при життю, і нинішня невелика, але упорядкована і продуктивна чеська самостійна держава з усіми задатками на певну, гарну будучність, стають перед нашими очима як щось майже неймовірного. Як міг народ протягом трьохсот літ піднятися з крайного упадку, з загальної руїни до такого цвітучого стану як нині? Цього чуда доконала в першій мірі стихійна сила національного чеського типу. Це певне. Але й найбільше енергічна маса не булаб спромоглася на таке відродження країни, колиб не мала геніяльних провідників. Чеському народові пішла доля на руку, дала йому цілу низку провідників, котрі національне судно провели серед скель, по розгуканих філях історії до безпечного затоку, до тої пристані, до якої воно нині причалило. Добровський, Юнгманн, Шафар-

Шістьсот літ шумить, гуде, реве океан людського існування, шістьсот літ перелітають над нами хмари і громи, тумани і мраки, заверухи і метелиці думок, ідей, стремлінь і — заєдно на обрїю цієї безконечної панорами являється твоя висока стать. твоє, мов з кости різблене обличчя, раз гаряче, мов південне сонце, то знов блїде й зимне, як опівночі місяць, раз як чоловік живий і сучасний нам, то знов ніби дух-з'ява, яка трівожить наш сон і бентежить спокійне, сите задовїлля. Ти не даєш нам спокою і ми тебе не можемо забути.

Не даєш нам спокою силою творчої думки, яку ти замкнув у своїх безсмертних творах: „Vita nuova“, „Convito“, „Monarchia“, і в цїм Евересті поезії людської, що зветься „Divina Commedia“.

„Divina“, бо вона переходить межі людської спроможности, по величині змісту, по силі чуття і думки, по скінчености форми, по монументальности структури.

„Inferno“, „Purgatorio“, „Il Paradiso“ — це поодинокі частини цього тріптікону, якому рівного цілий світ не має.

Крізь пекло власного „я“, і крізь чистилище оточення дійшов ти до раю визволеної з усіх земних оков

думки, до найвищого щастя оглядати правду у бездоганній красі.

Перед тобою відчинилися ворота раю, а зачинилися на віки брами рідного міста.

Скитальцем безприютним, мандрівцем часто-густо голодним, блукав ти від міста до міста, зітхаючи з глибин душі за своєю рідною Фіренце, за жінкою і дітьми, за усім реальним, людським, серцю близьким. Проклятий, зневажений, опльований за життя, а по смерті посаджений вище всіх церковних і світських володарів,—володар людського духа.

Щасливий і безталанний!

Безталанний, як людина з тіла і крові, щасливий як ум творчий, як всеобемляючий дух.

В нікім скраїні контрасти не виступили так ярко, як у тобі, нікого не розривали так напрасно дві вічні і всюдисущі сили, відосередна і доосередна, ніхто не боровся так безнастанно між притягаючою силою землі і відтягаючою потугою неба, ніхто не повис поміж ними у тій необчисленій і неначеркненій ніякою геометрією лінії, на якій лежиш ти, не боючись ніяких заворушень світа, ніяких катаклізмів стихії.

Самотним і самотним прожив ти свій мужеський вік, бо звідкиж було тобі товариства взяти? Шекспір, Байрон і Гете не були ровесниками твоїми. Ти був засуджений на самоту, на перебування з своїми власними творами, гідними величі твоєї, ти з самоти викликав і оживив невміручим життям, з самоти джерела найглибшого в світі. Лиш Беатріче твоя і божественний Вергіль навіщали тебе і ти мандрував з ними далеко. По стежках, котрими не ходив ніхто і ніколи, котрими ще й нині так дуже тяжко йти.

Хоч і продоптували наслідники твої цілих літ шістьсот. Перекладали, пояснювали і видавали: Та все таки — їх прослідити годі. Це стежки, котрими генії ходять.

Але нині, нині ми тебе бачимо на цих стежках блище і ясніше, ніж бачили сучасні і недалекі від тебе.

Нині ми розуміємо твою плятонічну любов до непорочної Беатріче, любов свобідну від усього звірячого, продажного і вуличного, любов гарної і достойної людини. Нині ми розуміємо твою нездійснену мрію про загальний мир і про одну церкву для всіх і про одну державу, у якій чоловік міг би любити і творити.

Нині ми розуміємо твоє „Inferno“, твоє пекло, бо переживаємо його з усіма деспотами, грабіжниками, катками і з Уголінами, що власні діти їдять, і з тими, що ні зимні, ні теплі, і з тими, що по під муром блукають, бо ні до неба дібратись не можуть, ні до пекла їх не пускають.

Життя малює нам живі ілюстрації до твого величнього твору.

Колиж ми увійдемо до обіцяного раю, коли?

Не у всіх же така сила терпіння, яка була у тебе, не у всіх така залізна воля, така енергія творча.

Поможи нам!

З незвісної країни, від народу, про який ти не чув, йдемо, до тебе в шестисотні роковини твого вічного упокою.

Ідуть ті, що пережили пекло і крізь чистилище пройшли, а до раю їх не пускають, до раю рідної країни, покритої, як сад весною, квітами білої води. До раю вольної думки і свобідної совісти, до раю, який дає негальмована і нетамована ніким і нічим творча праця, безупинне шукання вічної, безумовної правди.

Тій правді хочемо глянути в очі,
і ягнув у велич ідеї святої

Ідемо до гробу твого, всі прогнані з рідного краю, прогнані бичем за-войовника чужого, як прогнали тебе з твоєї рідної Фіренце, наклавши щину на голову твою і обіцяючи тобі смерть, колиб непереможна туга спрямувала була кроками твоїми до порогів батьківської хати.

Ідемо всі, котрих не розуміють ближні і найблищі в світі, котрі незрозумілими умруть, щоб діждатися зрозуміння по смерті, як ти діждався його від вітчизни своєї.

Ах, як ти любив її!

І ми любимо рідну свою країну і ми не тратимо надії, що побачимо її вольною, уквітчаною невянуchoю красою правди і волі з огнецвітом невиданої краси на високому, гордому чолі.

Ідемо в думках до твого гробу в шістьсоті роковини смерті твоєї далекий нам, а всеж таки так близький, безсмертний, Дуранте Альдігер, гострий ратнику в боротьбі з темрявою і силою, — слава Тобі!

Гавлічек Боровський.

1821—1921

Битва на Білій Горі, погром і різня Чехів так, що їх заледви кількасот тисяч остало при життю, і нинішня невелика, але упорядкована і продуктивна чеська самостійна держава з усіми задатками на певну, гарну будучність, стають перед нашими очима як щось майже неймовірного. Як міг народ протягом трьохсот літ піднятися з крайного упадку, з загальної руїни до такого цвітучого стану як нині? Цього чуда dokonala в першій мірі стихійна сила національного чеського типу. Це певне. Але й найбільше енергічна маса не булаб спромоглася на таке відродження країни, колиб не мала геніяльних провідників. Чеському народові пішла доля на руку, дала йому цілу низку провідників, котрі національне судно провели серед скель, по розгуканих філях історії до безпечного затоку, до тої пристані, до якої воно нині причалило. Добровський, Юнгманн, Шафар-

жік, Паляцький, Гавлічек, Махар, Водак, Дік і Масарік, це ті головні керманичі, щоб не згадувати сотень других, менше відомих і блискучих імен.

На одному з них, а саме на Карлі Гавлічку Боровському спиняється нині думка і око кожного, хто слідить за історією чеського відродження з тої простої причини, бо саме тепер минуло 100 літ від його уродження, а за декілька неділь літ 70 як його прогнано з рідного краю.

Уроженець чесько-моравської високоровені, син небагатого міщанського роду, на шкільній лавці пробує писати вірші — по німецьки! Двацятьлітнім молодцем їде в Росію і в Москві знайомиться із славянофілами. Але Велтави у Волгу не завертає. Боровський не пішов за кличем, щоб усі славянські ріки злились в російському морі, лиш усі свої думки й усі свої сили присвятив праці над піддвиженням рідного, чеського народу. Росія царславна, деспотична, ортодоксальна, імперіялістична знайшла в ньому свого противника, одного із найяркіших сатириків. З того боку він близький нашому Тарасові. З Росії вивіз Гавлічек знання літератури, особливо Гоголя і народньої пісні, в першій

мірі українських думок, котрих далекі відгуки гомонять у його живих простих, свобідних від усякої реторично-патетичної натянутости вірша. З Росії також вивіз ідею і початок своєї найбільшої поеми „Хрест св. Володимира“, в якій висловив чимало інтересних політично-культурних думок. Року 1844. вернув на вітчизну з готовою літературною і політичною програмою. В літературі поборював дотеперішню національно-сентиментальну плачливість. Вносив новий, бадьорий, боевий тон. Шафаржік і Паляцький мали чимало клопоту, охороняючи молодого революціонера перед урядовою австрійською і перед власною чеською цензурою. Ніби чеський Гоголь, то знов ніби Гайне знад Велтави, осмішував Гавлічек все, що в ріднім краю здавалося йому малим, перестарілим і не відповідаючим духові часу. Був буревісником, прочував надходячу революцію 1848. року.

Від початку 1846. до квітня 1848. року був редактором „Пражських Новин“ і за цей короткий час доконав великого діла: перетворив свою суспільність з табору консервуючого „святощі народні“ (мова, письменство, архіви, музеї, віра) в політично ду-

маючи громаду, перейшов від виключної дефензиви до офензивного поготівля.

Коли 11. березня 1848. року революція вступила в вулиці золотої Праги, Прага була приготована до неї. Паляцький, Пінкас, Браунер, Штробах, Рігер і наймолодший поміж ними, бо тільки 27-літний Карель Гавлічек Боровський, це імена на віки тісно звязані з тим великим, історичним моментом. Національне рівноуправлення, з'єдинення чеських земель, знесення останків феудалізму, рівність горожан перед державою і законом, присяжні суди, сойм, національна гвардія, шкільна й адміністраційна реформа --- це були головні точки тодішньої програми Боровського й товаришів. Не вискочила вона нараз із голови молодого патріота-революціонера, політичним і культурним ідеологом був багато старший від його Паляцький, але Боровський вмів писаний програмі надавати непереможну силу життя, вмів усунувати з неї, що лишне, непрактичне, незгідне з моментом, умів вбрати її в ясну і привабливу форму, вмів вложити в неї велику силу розгону.

Нині чеський народ вийшов куди даліше поза отсі точки, але не будь

програми Гавлічка, не будь його політичного діла, то мабуть не було б і нинішньої чеської держави.

Поза босвими кличами, поза політичними імперативами дав Боровський своєму політично думаючому й працюючому, а властиво воюючому суспільству, так сказати, політичний регулямін, котрого Чехи трималися за весь час своєї визвольної боротьби. Ось одно з таких його речень: „Справжній демократ і ліберал може вдоволитися не чим иншим, а повною демократією і лібералізмом, він не може вдоволитися ні половиною її, ні тільки якоюсь частию, алеж не може він хотіти всього за одним махом добути, коли бачить, що воно неможливе. Повинен він, не затрачуючи з ока цілости, переводити в діло якусь частину, саме ту, котра лежить у сфері спроможности. Хто перетягає струму і перецінює свої сили, хто все на одну карту ставить, часто все тратить і не осягає нічого.“

Реальний, тверезий і практичний, але в головних основах своєї програми негнугий, перетривав цілу революцію, меч з рук не випустив, позицій не здав і за те, коли настала ліквідація цього визвольного руху, був засланий перед Різдвом 1851. року

до Бріксен, в Тиролю. Вичерпаний незвичайно енергічною поетичною і політичною роботою, прибитий розлукою з рідним краєм і з любою дружиною тратив скоро здоровля. Весною 1855. року, як раз 14 днів після смерти дорогої жінки, вернув до рідного краю на те, щоб прожити ще один рік у невизволеній, але новими шляхами до визволення прямуєчій Чехії. Помер 19. липня 1856. року в Празі.

Визначний поет і критик, автор епіграмів, „Короля Лавра“, гарних, простих, на людovu нуту настроєних ліриків і заслужений політик (слова і діла), увійшов до пантеону великих чеських мужів.

Ціла Чехія, а з нею і весь культурний світ з пошаною згадують і святкують століття його уродин.

Український народ шле на його могилу свою окрему пошану, як борцеві за визволення народів із оков чужого, ворожого імперіялізму, яких то оков нашої країні не довелося ще й до нині струснути.

Такі імена, як Гавлічек Боровський, дають нам запоруку, що і для нас настане великий мент народнього визволення і державної самостійности.

ДОСТОЄВСЬКИЙ.

(В сотні роковини його уродин).

Перша половина ХІХ. століття дала російській літературі велику поезію. Жуковський, Пушкін і цілий гурт менших, а всеж таки блискучих імен.

Виробили вони російську літературну мову, поетичну форму, і поетичний погляд на світ, відчинили вони перед літературою незвичайно широкі виднокруги, зробили її одним із головніщих чинників життя. Без Пушкіна й Лермонтова годі собі уявити Росію.

Після великої поезії прийшла черга на знамениту прозу.

Гоголь, Тургенєв, Гончаров, Пісемський, Толстой і Достоевський. Нема такої літератури, котра не позавидувалаб Росії оцих великих імен.

„Онєгін“ і „Демон“ меркнуть при „Гамлеті“ і „Фавсті“. Того світового значіння, що вони, не мають.

Причина проста й звичайна. Треба бути Москалем, щоб відчути цю красу Пушкінової поеми і треба її читати в оригіналі, як усі поетичні архитвори. До

того нема в „Онґіні“ тих великих загально людських проблемів, які єсть у „Фавсті“, бо Пушкинови не було коли зробитися таким всеобемляючим генієм, яким був Гете, тоді коли він викінчував найбільший із творів свого життя, — архитвір. Ні Пушкин, ні Лермонтов, а про менших поетів нема що й казати, не стали по нинішній день світовими поетами, такими як Данте, Мільтон, Байрон, Шіллер і Гете. Та за те світовими стали російські проваїки, особливо Гоголь, Тургенєв, Толстой і Достоевський, бо проза все таки ближча до буденного життя і її куди легше перекласти на чужі мови.

Гоголя, Тургенєва, Толстого і Достоевського перекладають нині на всі мови світа, про них понаписувано цілі бібліотеки.

Останніми літами, (це зрозуміле), імена Гоголя і Тургенєва трохи приблідли, зате Толстой і Достоевський, можна сказати, підбивають світ. Перший, завдяки життєвим питанням великої ваги, котрі порушив у своїх творах від „Анни Кареніни“ до „Відродження“, другі головню ізза психоаналізи, в котрій був незрівнаним мистцем.

Оба виростають високо понад голови численних сучасників і сміливим розмахом думки і невмолимим дотиком до найбільш болючих ран людського серця і, врешті, мистецьким орудуванням усіма засобами літературного творення.

Тому то і Толстой, і Достоєвський, хоч так далекі й неподібні до себе, стали письменниками світовими, а вплив їх на літератури всіх культурних народів більшає з дня на день. Тому то й сотні роковини уродин Достоєвського не єсть святом виключно російським, а загальнолюдським. Значіння цього свята набирає тим більшої ваги, що якраз тепер культуру топчуть ногами, на місце генія висувають вправних шарлатанів, жоніглерів кличами й ідеями, скидають з педесталу мистецтво, а ставлять туди крикливу гандиту, або хоробливу, роблену оригінальність, обнижують цей високий тон, котрий гомонів над людством ще так недавно, на переломі ХІХ. і ХХ. століть.

Це дає мені сміливість та охоту спинитися дещо довше на велитній постаті Достоєвського, хоч момент тягне кожного з нас до важних і важких наших життєвих питань, а то й до злоби дня, котра росте і буяє на буйному погною наших нинішних національних злиднів.

Федір Достоєвський родився дня 30. жовтня 1821. року ст. ст. в Москві. Батько його був штабовим лікарем, мати (з Нечаїв) походила з купецько-професорської родини.*) Достоєвські мешкали в

---

*) І батько і мати були українського походження. Достоєвські — це стара пинська шляхта.

Маріїнським шпиталі, в малому, урядовому помешкані. Там і прийшов на світ великий російський повістяр.

Коли я перший раз побачив у Франкфурті кухню в рідному домі Гетого і діточий театр великого поета, то мені пригадався Фавст. Та кухня нагадала мені яскиню чарівниці і робітню д-ра Фавста, а діточий театр Гетого пояснив мені його охоту орудувати драматичною формою і тую вправу, з якою він, не будши ні актором, ні режисером, поводився у своїх драмах на сцені.

Маріїнський шпиталь, в якому Достоевський прожив свої перші літа, пояснює це вражіння, яке на нас роблять його повісти, вражіння анатомічного театру, просекторії, шпитальної салі з ліжками, на котрих страдають недужі, невеличкого огороду, в якому попід мури проходжуються недужі, а ті, що вже й ходити не можуть, дивляться на них крізь шиби вікон.

Батько Достоевського був лікарем, людиною, котра брала життя поважно. Тяжка праця, нелегкий заробіток, безнастанне перебування з терпіннями ближніх, все те не дало Федорові і його рідні зазнати тієї соняшної безжурности, яку так люблять перші діточі літа. Талановитий від природи, він ззарання привик вдумуватися в життєві явища, вчився заглядати в свою душу і душу ближніх,

залюбки додивлювався до того, що сумне, хоре, ненормальне, аналізував, поки не став одним з найбільших психоаналітиків світа.

Йому було 11 літ, коли поїхав на село, в тульську губернію, де його батько купив собі був невеличке, літне мешкання. Там стрінувся з народом і з сільською природою. Але не брав від них того, що взяв його великий попередник Гоголь, краси, радости, мистецьких вражінь, широкого, але легкого й здорового віддиху, сміху, хочби крізь сльози, глуму, хочби й крізь жовч.

І до природи, і до селян ставився Достоевський поважно, навіть понуро, немов би тінь від шпитальних мурів скрізь ходила за ним. На 16. році стратив матір і тяжко занедужав. Як прийшов до себе, відвіз його батько в Петербург і віддав до інженерської школи. Вражливий, нервовий і хоровитий хлопець не любив математики, а до інженерських рисунків бракувало в нього терпцю. З товаришами блище не жив, відчував кривду, яку йому робив світ, відчувився дорешти від життєвих радостей. Його називали диваком. Зате багато читав, багатився духово, відчував свою вищість над товаришами, будилася в нім гордість і самолюбство.

Року 1841. іменують його офіцером, а в два роки пізніше виходить з інженерської

школи. Скінчив її вповні дозрілим і дуже начитаним молодцем. Гете, Бальзак, Жорж Занд і Гофман, це його тодішні улюблені автори. З російських особливо високо цінить Пушкіна й Гоголя. Але й про повісти Тургенєва і про перші праці Толстого й Пісемського висловлюється з признанням. Писати брався ще в школі, а тепер хоче стати справжнім письменником і тільки письменником. Року 1844 кидає державну службу і пише свою першу повість „Бѣдные люди“.

Пише її горячково і скоро, бо потребує грошей, має великі довги, на успіх покладає великі надії. І отсе поспішне писання стає його трагедією. Що найбільші повісти Достоевського понаписувані наскоро, щоб добути гроші на життя, щоб сплатити найконечніші довги. Вони не викінчені так, як могло їх викінчити його мистецьке перо. Достоевський часто-густо невдоволений своїми творами, роздратований, бо чує, що або ідея не відповідає формі, або форма не видержує порівняння із змістом. Поспішне писання псує його нерви, він просиджує ночі за працею і підтримує свої сили наркотиками. До того в його нахил до падачки (епілепсії), — словом творить коштом власного життя, так як огонь горить, з'їдаючи себе самого.

В травні 1845 „Бѣдные люди“ були спіянчені. Некрасов приніс їх до Бєлінського

зі словами: „Новий Гоголь явився!“ Некрасов говорив правду, бо „Бѣдные люди“ були натхнуті Гоголевою „Шинелею“*). Макар Девушкін і Акакій Акакієвич близькі собі: Тільки перший більше трагічний, а другий більш комічний. Гоголя рисунок більше плястичний, а колорит ясний і теплий, полудневий, Гоголь мистець-поет, уроженець України, а Достоевський мистець-психолог, син північної холодної і сірої Росії.

Вже в першій своїй повісті („Бѣдные люди“) явився Достоевський письменником оригінальним і новим, котрий з маленьких, сіреньких людей умів творити невмірущих героїв.

Таким героєм являється Девушкін „чиновник для переписки“, котрий за 30 рублів асигнаціями працює, ходить в полинялій шинелі і тішиться, коли генерал подасть йому руку.

---

*) Те саме можна сказати про „Двойника“, котрий у своїй основі нагадує Гоголя „Записки сумасшедшого“.

„Дѣдушкинъ сонъ“ і пізніща його перебірка „Подростокъ“ стоять в ідейнім спорідненню з „Онегіном“, а „Братья Карамзовы“, зразу закросні на 5 частин, мали бути паралелею до „Войны и мира“. Тільки Достоевський кожну літературну тему опрацьовував зівсім незалежно, і з боку ідейного, і з технічного. Писав, так сказати, не позиченим, а своїм власним пером.

А всеж таки отсе принизливе життя не вбиває в його гарних почувань. Він бере нещасливу, покинуту дівчину й бідус разом з нею, останнім шматком хліба ділиться з Варенькою. Являється Биков і Варенька лишає свого добродія на жертву самоти. Це суть роману.

Сіре життя і сіра повість. Але як прочитати її уважно, скільки там багатства! Яка обсервація, яке знання людської душі, яке вразливе ухо на кожний удар збентеженого життєвим горем серця „бувшої людини“! Особливо „бувшої людини“! І вже в тій першій повісти полюбляє нас Достоевський великою прихильністю якраз до таких „бувших людей“, до покривджених, до таких, що провинилися проти кодексу людської совісти, навіть до злих. Бо Достоевський, мимо свого невмолимого аналізу, мимо охоти доторкатися найжахливіщих явищ людської психе остається оптимістом, котрий вірить, що чоловік родиться з задатками добра, а коли творить зло, то творить його під примусом. Цей оптимізм найкраще видно в „Записках з мертвого дому“, в тій архитворі, перед котрим, як перед жадним другим, приклонявся Лев Толстой.

За „Бідними людьми“ пішов „Двойник“... Маленький поганенький урядовець, застуканий і зацькований життям, одноманітною і скучною бюровою ро-

ботою, попадає в нервовий розстрій. Оби-
джене самопочуття, своєрідна манія вели-
кості, галюцинації, а там — божевілля.
Достоевський слідить за розвитком тієї
недуги, вже не як письменник, а прямо,
як психіятр і з маленької теми робить
твір великої поетично-наукової вартості,
зарівно цінної для історика літератури
як і для ученого психолога.

Вплив на „Двойника“ мав Гоголь
(„Шинеля“) і німецький романтик Гофман
(„Цахес“), але те, що творить найбільшу
вартість повісти, а саме невблагано ло-
гічний розслід розвитку недуги з усіми
найдрібнішими відрухами душі, покла-
деної на ложе терпіння, з усіми найлек-
шими відхилами від того, що ми називаємо
нормальним станом, дав Досто-
євський з себе, не тільки інтуїтивно, але
зовсім свідомо, дорогою власних пере-
живань, розстроюючи свої власті нерви і
переносючи своє власне „я“ у сферу хо-
робливих почувань героя своєї повісти.

Тогож, 1846. року, появился „Про-
харчин“, року 1847. „Роман в девяти
частях“ (найменше вартний), 1848. рік
приніс: „Слабое сердце“, „Ревнивый
муж“, „Честный ворь“, і „Елка и свадь-
ба“. Все з життя дрібного чиновництва,
все люде нещасні, безталанні, з великими
амбіціями, а малими дарованнями і малою
внутрішню енергією, котрі доходять до

того, що у власному терпінню знаходять незаспокоєну життям насолоду, у припущенні бачать вивищення, то знов такі мрійники-фантасти, як Вася (в „Слабім серці“), то такі альтруїсти, щасливі щастям ближнього, як Арнадій (тамже). Все безперечно, люде, далекі від нормального типу, від тої золотої середини, на якій опирається структура суспільно-політичного життя.

Року 1849. пише Достоевський свій нескінчений знаменитий роман „Неточка Незвацова“. Знаменитий не структурою цілості, не викінченням складових частин, бо з того боку критика робить і цьому творови поважні закиди, але поодинокими, прямо геніяльними сценами (собака „Фальстаф“), надзвичайною силою концепції і високо поетичною, на око з усякої поезії обдертою апотеозою любови, аж до самозабуття, аж до саможертви. Антитеза такої любови, Петро Александрович, здержливий, поміркований, страшний.

І в цім творі, так само як і в „Білих ночах“, Достоевський не дійшов ще до верха свого творення, шукав у муках і терпіннях самого себе, провадив бій зі своїм власним жорстоким генієм, але вже наближався до тих висот, на яких мав незабаром явитися, щоб здивувати світ. У його єсть уже своя власна мова, свій

літературний стиль, свій спосіб формувати тему, висловлювати думки, переводити ідеї.

І саме в цей момент спадає на його важкий удар.

Дня 23. квітня 1849. року ст. ст. його арештують за участь в так званім „ділі Петрашевського“..

Вісім місяців сидить у Петропавлівській кріпости і пише там прегарне оповідання „Маленький герой“, надруковане що лиш 1857. року.

Слідство, суд і присуд („за участіє въ преступныхъ замыслахъ, распространіє писемъ Бѣлинскаго, полныхъ держкихъ выраженій противъ православной церкви и верховной власти, за покушеніє, вмѣстѣ съ прочими, къ распространієнію сочиненій противъ правительства посредствомъ домашней литографіи“ і т. д. — каторга на четыре года а потомъ рядовымъ“).

21. грудня 1849. р. Достоевського разом з товаришами Петрашівцями вивели на Семенівський майдан, прочитали присуд смерті, підняли рушниці в гору і — прочитали царське помилування.

Переживання великого письменника збагатилися одною новою, великою сторінкою, він перейшов лінію між життям і смертю, пережив моменти, котрих на-

віть найбуйніща фантазія не може собі уявити.

Дня 24. грудня тогож року його вивезено в Сибір.

По чотирьох роках заслання поступив як рядовий в сибірські баталіони, 1855. р. був іменований прапорщиком, а 1859. р. вернув жонатим у Росію. 1860. р. осів у Петербурзі, де 1861. року став разом із своїм братом видавати „Время“. Тут появились його „Униженные и оскорбленные“ і знамениті „Записки из мертвого дома“. Тюрма і заслання мали безперечно великий вплив на його дальше життя і на дальший розвиток його літературного творення.

Вражливий як мімоза, спосібний відчувати кожний відрух у душі ближнього, людина, котра безнастанно жила переживаннями не тільки власними, але й оточення свого, людина, котра не знала ні хвилини спокійного задовілля, а навпаки безнастанно розгрібувала глибокі, болючі рани,—Достоевський мав тепер незвичайно широкий, новий матеріял для своїх помічень. Етапи, Сибір, каземати, товариство злочинців, безнастанне тремтіння перед п'яним ун'тром і неосвіченим офіцером, фізична праця і огидні кари, — все воно не зломало Достоевського, навпаки зробило його сильнішим, більш

зрівноваженим і загартованим на життєві злидні. В небезпечні менти брав до рук Євангеліє (як Тарас Шевченко), а звичайно дивився на життя, як на предмет своїх будучих творів.

Отсе, гадаю, й дало йому спромогу перетривати лихо. Свідомість великого завдання, проаналізувати життя злочинців і показати у високомистецьких творах, що вони теж люде і то люде, може нераз кращі від тих, котрі їх судили й засилали, ця свідомість зробила чудо. Достоєвський вийшов з мертвого дому, по словам одного з критиків, здоровішим, ніж увійшов був туди, по його власним словам (лист з 9. марта 1857. року) він вилічився із своєї гіпохондрії.

В „Записках із мертвого дому“ Достоєвський ставить перед очі читача цілу низку злочинців, напів здорових, а напів божевільних, ідіотів, самовбийників, хорих фізично і психічно. Пронизує їх душі, їх серце і думки своїм гострим зором наскрізь, розбирає їх до нага, аналізує, крас ножем анатома. Страшно і болючо читати туя одиноку в своїм роді книжку, але корисно. Корисно, бо в ній розкрита правда, за яку автор (подібно як Шевченко), заплатив десятьма літами власного життя. В кожному із численних героїв „Мертвого дому“ читач все таки бачить чоловіка, хоч він безталанний, хоч він

принижений, хоч він може і злий, а все таки — він чоловік. „Смирись, гордий чоловік! Поработай, праздний чоловік!“

Колиб ти, чесний і шановний обивателю, справді „поработав“, то можеб ти і зрозумів, скільки кривди криється в цім „Мертвім домі“, скільки там людей добрих, скільки безталанних, скільки там душ обиджених, неслучно засуджених, скільки там похибок, котрих не направити ніколи й нікому.

Не диво, що як згадано було, Лев Толстой, на вість про смерть Достоевського (1881. року) сказав: „Я не знаю, лучше книги во всей новой литературе, включая Пушкина!“ (Як „Записки“ з мертвого дому)

В „Русск-ім Вѣстник-у“ за рік 1866 появилася знаменита повість Достоевського „Преступленіе и наказаніе“ („Вина і кара“).

Твір дійсно знаменитий, не тільки в російській, але й у світовій літературі, один з тих, який треба кожному освіченому чоловікові прочитати й продумати, як „Дон-Кіхота“, „Гамлета“ й „Фавста“.

Я прочитав його 14-літнім хлопцем і в друге не читав. Не треба. Тяжлю до нині. І зміст, і людей, яких Достоевський не змалював, а дійсно сотворив, так, що вони в голові читача остаються на

віки і деякі сцени, котрі з непереможною силою тривають у тямці.

Не маю цієї книги під руками, але в голові у мене сидить цей бідний, добрий, тільки дуже нещасливий студент Раскольников і гуманна Соня Мармеладова, і її піячина батько, і хоровита мачуха, і погана лихварка, котра з бідних, як павук з мухи, останню кров висисає... Вбити її і увільнити ближніх від старої шкідниці, — „сорок гріхів простять“. Раскольников вбиває її. Бачу, як у голові Раскольникова зароджується ідея злочину, як він бореться з нею, як вона бере над ним верх, опановує усі його думки, переходить у нерви, стається імперативом життя і з невблаганою логікою мусу провадить його до страшного, кривавого вчинку. Він уже без волі, його нема, єсть тільки ідея, а він її послухним рабом... Сталося... „А всеж таки, — ти душегуб, ти кров пролив!“ ... „А не вжеж не проливають її що днини? І не вжеж не вінчають кровопроливців лавровими вінцями?“ — виправдує він себе, покликаючися на Капітоль і на Бонапарта. А ті почуття, з якими він іде на місце злочину, без цілі, навіть уже без ідеї! Цього місця забути годі. Літ трицять по прочитанню „Вини й карі“ чую, як тріщать сходи під ногами Раскольникова, коли він біжить до мешкання жертви

свого злочину. Його обгортає жах, інстинктовий жах, котрого не в силі прогнати ніякі ідеологічні міркування. Боїться себе, боїться і ненавидить людей, котрі його будуть переслідувати й карати, ненавидить себе і весь світ, кається, — аж душа його під дотиком євангелія і малограмотної, але доброї Соні, мякне, мов віск; він обновлюється, відроджується і примирюється з новим світом.

Все те представлено так просто, так звичайно, але так якомсь безпосередно, що вдумчивий читач, відчуває кожний відрух у мозку Раскольнікова, аж до тої міри, коли лінія між книжкою і життям затирається, коли вам здається, немов ви самі цей безталанний Раскольніков, коли вам нічого більше й не хочеться лиш відродження і обновлення своєї власної душі, яка теж певно перейшла крізь одну трагедію життя.

Не знаю, чи єсть друга книжка, котра вимагала би такої жертви від читача, як „Вина і кара“. Вона ж прямо знущається над вами, як інквізитор, ви ненавидите її, втікаєте від неї, а вона вам лізе в руки і душу, поки не прочитаєте її до останка. Страшна, велика книжка! В психоаналізі, в логіці думок і почувань, в переконуючій силі автора мабуть годі дальше йти. Тут уже й верх . . . Спічніть!

Весною 1867. року Достоевський оже-

нився в друге і виїхав за границю. Втікав перед довгами. А втікаючи, перед старими, робив нові — на рахунок нових повістей. Його нерви розстроїлися до-останка. І життям, і працею. Він працював нервово. Знав, що великі твори потребують великого спокою, а все так писав поспішно, бо на його думку в нервовім подражненню він ясніше бачить, сильніше чує і навіть стиль йому послухніше піддається. Падачка, до якої здавна мав нахил, а якою занедужав був у Сибірі, навіщала його тепер часто, руйнуючи здоровля.

Побут у Баден-Баден, рулета, газард, який скінчився розтратою грошей і продажею убрань своїх і жінки — являється наче доказом цього хоробливого настрою.

Позичає гроші в Тургенєва — не любить його, як свого вірителя, позичає в Наткова і їде в Женеву.

В Женеві йому не краще. Працює понад сили, в гарячці, в нервовім розстрою, — сибро, скоро, скоро! „Їде на поштових“.

Родиться йому син і по трьох місяцях умирає. Нові несподівані витрати, нові удари судьби.

Його листи повні турботи, повні пригноблення, він почуває себе втомленим і прибитим долею.

В таких життєвих умовах і в такому настрою написані його „Ідіот“ і „Беси“.

Герой „Ідіота“, князь Мишкін, це в своїм роді російський Дон-Кіхот, добрий, сердечний, широкообразований, але зі слабою волею і безсильний, без невгнутих життєвих принципів. Приїжджає з за-границі, де багато бачив і не мало пере-терпів, щоб попасти в невідомі йому сто-сунки, в круговорот всіляких нових для його типів. З тих типів наперед вису-вається купецький син, багач Рогожін, пристрасний, замкнутий у собі, до боже-вілля влюблений в Настю Филипівну. Настя Филипівна, істеричка, жертва нік-чемного сибарита Тоцького, і загадочна Аїлая, і її батько генерал Еланчин, і Ге-нічка (Раскольніков у мініятурі), і чи-новник Лебедев, піби російський Фаль-стаф, що не, але ні дотепу, ні быстрого ума не тратить. Князь Мишкін побув серед оцих типів, пізнав Росію і став переконаним народником і вірним сином православної церкви. Роман в заложен-ню незвичайно цікавий (Дон-Кіхот — Чічіков), але не викінчений, місцями скуч-ний, то знов ефектовний, як кримінальні повісти, то тенденційний, як памфлет (соціаліст Бурдовський і тов.). Та всі ці недостачі губляться супроти оригінальної ідеї, сильного рисунку, незрівняної пси-хології і поодиноких моментів, яким рів-

них годі підібрати в світовій літературі (прим.: Рогожін біля замордованої Насті Филипівної).

Про другу повість, написану за границею, (отже з віддалі, з котрої можна обхопити великий образ життя), про „Беси“, — дуже тяжко висловитися в коротких словах. І „Ідіот“ і „Беси“ безперечно збудовані на тому ідейному ферменті, який обхопив був інтелігентну суспільність російську між 1860—1870 роками, на тому шуканню нових доріг, нових богів, на переоцінці цінностей, на самовихованню і самокритиці інтелігентного „я“.

Критик „Руссаго Вѣстника“ називає терен, на яким Достоевський конструував „Ідіота“ й „Беси“ підполлем російської інтелігенції, почвою нанесеною півобразованим інтелектом, інтелігентним пролетаріатом, котрий відірвався від гармонійного історичного ладу, а нового устрою не збудував і на котрім не могло вирости нічого нового, доброго й гарного. З того ґрунту виходили лиш елементи, що затроювали народній організм. Сатурналія мислей, дикі сіллогізми, дивогляди моралі й етики, звиріднення людини, викривлення душі. Хороби, міязми, бактерії, биси й бісенята — бактериологічна робітня.

Син аристократки, Варвари Петрової, і син Степана Трофимовича, і Шатов, і Кирилов, і капітан Лебядкін, і офіцер Еркель, і Толкаченко, і Шігалев, і Віргінський — всі вони, немов бісами навідржені, носяться з якоюсь ідеєю, як проклятий Марко зі своєю торбою, працюють думкою, томляться, терплять і доводять або до злочину, або до божевілля. Соціально політичні ідеї, відірвані від землі, нездійсними, то знов крайне схудобіння, — ненависть людини, то знов тая любов-жалість, що раз пройме серце і на віки оставить рану по собі, — це вже не повість, а якась прямо фантамагорія, котра доводить чоловіка до розпуки. Ходиш, мов по саях дому божевільних, даром шукаючи здорової і нормальної людини.

Краски, лінії, контури, — все таке дивне, як у горячці, люде говорять, мов в просонія, співають диссонансами, ходять вихилясами, пригадується менажерія і коні, що крутять молотільний кират і білі миші, що обертають хитке колесо в своїм склянім домку. Страшно!

„Бѣсы вошли въ свиней; и бросилось стадо съ крутизны въ озеро и потонули.“

„Беси“ Достоевського, — каже Мережковський, — це не відблеск минулого, а з'ява budouчого — тая тінь, що її деколи

видають великі події вперед. А до того тінь зіпсута, карикатурна, навіяна такою злобою, що хочеться спитати: деж цей бісів-біс, чи не в самому Достоевському?«

Нині, після великої трагедії, яка постигла Росію, можна признати слухність словам Мережковського. „Беси“, то була тая тінь, котру кинула російська революція на 50 літ вперед, автор „Бесів“, був навіщений ясновидінням, в нім було прочуття великої катастрофи, яка й збулася, справдилася так трагічно, катастрофи, що „Гліб“ не поборов „Іванича“, що Гоголь, Достоевський, Толстой, Чехов і Мережковський не спинили грядучого Хама, що підполля російської інтелігенції не перетворилося в урожайну народню ниву.

Достоевський був навіджений не „бесами“, а віщим духом і йому можна і треба простити всі оті промахи в сторону карикатури, памфлету й пашквілю, яких допустився він у своїх „Бесах“. Він ненавидів — з великої любови, не вірив — з сильного бажання віри, блудив шукаючи правди.

Літом 1871.р. скінчив Достоевський свою безталанну мандрівку і вернув до Петербурга.

Тут почав нове життя. Жінка перебрала на себе ролю його секретаря й

адміністратора і незабаром упорядкувала його фінанси. Достоевський не потребував жити з дня на день, багати й журитися де, як і в кого позичити гроші на прожиток, не потребував писати багато й скоро, щоб як найбільше грошей заробити, міг спокійніше посвятитися своїй літературній праці.

Правда, що все таки давня звичка, писати скоро, не покидає його, він і тепер, хоч не потребує цього, пише по ночах, але все таки в нових працях помітне більш спокійне відношення до темпів і більша вишуканість форми. Це видно на першому романі, який появився серед нових, петербургських відносин на „Подростку“, друкованим в „Отечественных Записках“, на чолі котрих стояли Саміков і Некрасов, а в яких, як рецензенти, працювали палкий Михайловський і шильний Скабичевський. Розуміється між тими людьми, а між Достоевським, що до суспільно-політичних поглядів, було дуже мало спільного і коли вони друкували „Подростка“ в „От. Записках“, то робили це тільки з огляду на відоме ім'я автора і на літературну вартість твору, а не для ідей, котрі Достоевський в тім романі висловлює.

Достоевський на переломі 60 і 70 років особливу увагу звертав на питання „батьків і дітей“, на ненормальне відношення між поколінням, котре кінчить свою ролю

і між тим, що її починає, між учора, а нині. І не він один. „Отцы и дѣти“ з'являються найкращим доказом, що її Тургенєва турбувало те саме питання, одно з питань, котрі майже ніколи не сходять з літературного горизонту.

В „Подростку“ Достоєвський аналізував головню підростаюче покоління, грядучу Росію.

Оля, Крафт, Лямберт, Долгорукій і Версілов, — це представники молодой Росії. Крім нікчемного Лямберта всі вони, коли не ідейні, так люде з ідеалами, а головний їх гріх, це нерви, брак терпливости, неспроможність погодитися і помиритися з реальним життям, піти з ним на компроміси.

Найкраще висказує це Оля. Вона відбірас собі життя, бо не хоче робити кривди другим і не може пережити кривди, котру їй другі зробили... Вона добра, але слаба.

В повісті єсть двох головних героїв, Долгорукій і Версілов. Долгорукій, безперечно автопортрет Достоєвського з молодих літ, писаний по пригадці із тими відхилами від моделю, які звичайно допускаються в мистецтві.

Він мрачний, самолюбивий, химерний, а разом із тим у його єсть моменти великодушности до других, а ненависти до самого себе. Його обличчя р'чно міняється.

раз нагадує Байрона, то знов Гамлета, то Печоріна, то навіть героїв із давніших романів Достоевського. Цей його дивний характер, а також і свідомість вищого розвитку, тримають його здалеку від політичного руху молодіжки і велять шукати своїх ідей, хочби це були й „ідеї фікс“.

А всеж таки синівська любов до родичів і романтична до Катерини Миколаївни примирюють Долгорукова з життям. Зовсім іншого типу другий герой повісти, Версілов. Він теж егоїст, але такий, що терпить за мільони. Він Росіянин, але й Європейець. Образований, вдумчивий, добродушний, вічно шукаючий правди, Версілов являється тим позитивним типом російської дворянської молодіжки, котрим Достоевський хотів перечеркнути свої давні порахунки з дворянством. Давніше він малював дворянство неначе сумний пережиток давнини, цілу свою віру покладаючи на народ, на „бідних людей“, як переконаний „народник“, аж нараз у „Подростку“ виступив як палкий оборонець російського дворянства. Воно одно ширить не тільки російську, але й європейську культуру, воно одно розуміє, що таке честь, обов'язок, що громадянські й людські принципи, воно одно елемент творчий, будуючий...

„Подросток“, як твір мистецтва куди більше викінчений від „Бесів“ та „Ідіота“

більш зрівноважений і гармонійний, але з ідейного боку він повний несподіваних явищ, повний загадок, котрі вимагають пильної аналізи ідеологічного розвитку Достоєвського. Це, розуміється, не може бути предметом нашої короткої розвідки і тому переходимо до другого, дуже цікавого твору Достоєвського, до його „Дневника Писателя“.

Початок цього інтересного твору явився був ще 1873. року в „Гражданині“, але він пройшов без окремого вражіння. В два роки пізніше стали ходити слухи, що Достоєвський гадає видати свої мемуари, спомини, своє „Wahrheit und Dichtung“.

Ці сподівання здійснилися з новим 1876. роком. Перший випуск „Дневника Писателя“ стрівся з великим зацікавленням. Його розхоплювали, зачитувалися ним. Критика ганила, публіка здебільшого хвалила. Журналістика гнівалася, бо Достоєвський вдирався в її область, ігноруючи прийнятні їй традицією освічені дневникарські форми.

„Дневник Писателя“, це не журнал, бо в ньому і редактором, і співробітником, і видавцем являється один і той самий чоловік, сам Достоєвський, це, так сказати, великий діялоґ знаменитого письменника з читаючою публікою на всілякі „біжучі пекучі теми“, про всіх, і про вся.

„Видаю мій листок, — писав Достоевський, — не стільки для других, скільки для себе самого, з незаспокоєної потреби виговоритися в наші цікаві та характерні часи.“

Перший розділ носить заголовок: „Вмѣсто предисловія о Большой и Малой Медвѣдицѣ, о молитвѣ великаго Гете и вообще о дурныхъ привычкахъ“.

Ясна річ, що такі написи нічого не пояснювали, тільки розбуджували цікавість читачів до всіляких питань, котрих доторкається Достоевський у своїх записах, від звичайної злости дня, до поважних питань національних і загально людських.

Порушено їх у „Записках“ безліч.

„Я неисправимый идеалистъ, я ищу святыхъ, я люблю ихъ, мое сердце ихъ жаждаетъ, потому что я такъ созданъ, что не могу жить безъ святыхъ.“

Якіж ті святині? Найвсілякіші, часто далекі й дуже далекі собі. Гаряче народолюбство, російський патріотизм, віра в велич Росії, в її окрему загальнолюдську місію, в поворот часів Петра Великого, то знов скоки вперед, — все воно мішається в пестрий килим, в букет неозначеної аромі, в незгармонізовану поліхромію, до котрої око привикнути не може. Достоевський вірить у моральну вищість Росії, він певний, що Європа поклониться перед Росією і попросить помочі в неї на свої

тяжкі політично-соціальні недуги. Він певний, що Росія легко побідить Турків і що ось-ось піchnеться нова французько-німецька війна. Багато дечого другого сподівався Достоевський, або прямо передсказував його, як ясновидючий ворожбит, а воно не здійснилося, бо життя пішло якраз противними шляхами. Але все таки „Дневник Писателя“ скриває в собі велику силу думок, помічень, цікавих матеріалів до пізнання часу і до зрозуміння сильної, великої, та дуже скомбінованої душі Достоевського. Для його біографа і критика це книга дуже важна, бо тут єсть коментарі до світогляду Достоевського і провідні нитки до деяких його творів, особливо до „Братів Карамазових“.

З кінцем 1877. року Достоевський припинив видання свого „Дневника“, обіцяючи читачам продовжувати його колись пізніше. Але обіцянки тієї не сповнив. Весь свій час присвятив новій, великій повісти „Братя Карамазовы“. Новою була вона для читачів, а не для автора, бо з ідеєю „Карамазових“ носився він здавна.

Ще весною 1870. року писав Достоевський до Аполона Майкова (мабуть з Дрездена): „Буде це мій останній роман“ (так воно й вийшло). Він буде зложений з п'ятох повістей, під спільною назвою: „Життя великого грішника“. Ціла друга повість буде збуватися в монастирі. На

неї я покладаю всі мої надії. Може скажуть врешті, що не самі „пустяки“ по-написував я.“

Значиться, Достоевський цілих сім літ, коли не більше носився з ідеєю „Братів Карамазових“. Ідея ця зародилася мабуть під впливом Толстого „Войни і мира“. Як Толстой змалював у своїй найбільшій повісти аристократію й інтелігенцію російську на переломі ХІХ. століття, тую значиться сферу, котру Петро Великий насильно тягнув до Європи і котра в момент Наполеонських війн являла вже собою новий російсько-європейський тип, у великій мірі готовий і скристалізований, так Достоевський брав на себе неімовірно важке завдання представити тих, що Росію втратили, а Європи не знайшли, що від національного берега відплили, а до загальнолюдського не причадили, лиш мов Дантові тіни блукали попід мурами пекла, бо ні небо, ні земля їх не приймали. Увійти в психіку й ідеологію таких появ, з'ясувати ґрунт, на якому вони родяться, повести лінію між батьками й синами, звязати піднебесну висоту з самим дном людської псіхе, звести до купи боже й диявольське, що існує в людині — таке завдання міг взяти на себе лиш Достоевський. Коли ми думаємо над будовою уселеної, над міріадами планетних систе-

мів, над космічним рухом і нараз, щоб не згубити свого ума в тому неімовірно великому, перейдемо до аналізу атому, до систематики електронів, то з великим здивуванням скажемо собі: „отсе мале такеж велике, як і велич вселеної!“ Безконечно велике і безконечно мале єднаються в цьому „ікстому“ вимірі, котрий ум звичайного інтелігента називає безконечністю.

Жаден з письменників-повістярів з того боку не видержує порівнання з Достоевським.

У вселенній людської псіхе він відчиняє перед нами безконечно далекі горизонти, провадить нас у неімовірно велике й широке, то знов вдирається в такі прогалини, в такі закутини, в такі неозначено глибокі і безконечно малесенькі точки людської свідомости, що крайности ці зливаються в одно — а саме в розуміння, що й душа людська безконечно велика, що вона — це і найкращий для нас, бо найблищий відблиск безконечности космосу.

Коли я читаю твори знаменитих повістярів, то нагадується мені часом Цицерон, як він ходить по своїх тускулянських огородах, гладить випеченою рукою бездоганно гарну етруску вазу й підбірає форми до своїх мистецьки вишкочених промов, то знов золотар з часів

Цезара Борджія, який десяту ніч з черги сидить над рукояттю штилету і викінчує його, мов Япанка свої шовком шиті лілеї, хоч знає, що штилетом цим пробиватимуть людські серця, то знов пригадується мені анатом з ножем у руці, над білосніжним трупом, анатом, котрому жаль нівечити навіть мертвого твору природи, — та нічого подібного не уявляю собі зводячи в синтез ці вражіння, які дав мені в своїх творах Достоевський. Висока вежа з велитенським телескопом в бурливу ніч і феерія зір, коли дисканка темряву освітить, і з цієї вежі стрімголов скок у глибіню Індійського Океану, Прокрустове ложе терпіння і жахлива розкіш на обличчі святої Бригітти, білий череп на письменному столі Ляйбніца в Ганновері і „Елі, елі, ліма сабахтані!“ — — все змішане в один нетогосвітний акорд, від якого жар і лід обхоплюють тебе.

Тургенєва люблю, Гончарова поважаю, як старшого, бувалого й дуже ввічливого добродія, з Чеховим радо сміюся, або зітхаючи кажу: „атеґхалі!“ — — а Достоевського боюся. Він невимолимий, безсердечний, страшний. Як інквізитор зором своїм пронизує тебе, відбірає спокій, шарпає нерви, пальцями серце гребе, робить з тобою, що хоче. А всеж таки, ти не можеш відірватися від його. Як удав птаха, гіпнотизує тебе. Піддаєшся

йому, ідеш з ним, терпиш, страдаєш і врешті дякуєш йому, бо всеж таки він показав тобі чоловіка, те що для нас найцікавіше й найдорожче в світі. Ти нарікаєш на людей, ти їх ненавидиш, правда? А спитай тих, що в „одиночці“ сидять, чого вони хочуть; золота, гарної одежі, почестей, слави, чи годину в день тихої розмови? Почуєш скажуть: „хочемо чоловіка!“ Достоевський дає нам чоловіка. — того, що був і згубився, що єсть, та не знати де, того, котрого ми носимо в душі та не пускаємо до слова, того, що родиться в болях душі і тіла.

Величі боїться чоловік.

„Брати Карамазові“ великі.

Це чується з кожної сторінки. Великі тим, що в них написано і що читач доповідає собі. Великі як мистецький намір автора і як реальний вислід його широкої, бистрої, ніколи незаспокоєної гадки. Один з найбільших творів прози, які знаю.

Тільки „Мертві душі“ не жахаються братів Карамазових. Вони нікого не бояться, ні в російській, ні в світовій літературі.

Але й Карамазові не з боязких.

Чічіков, Ноздрев, Собакевич, всі вони, що пересуваються довженням, живим хороводом крізь поему нашого безмерт-

ного земляка не забуваються ніколи, хоч з тої пори понаписувано стільки знаменитих повістей, так само незабутніми остаються Федір Карамазов і Дмитрій, Альоша і всі отсі безсмертні типи з останнього роману Достоевського, з „Братів Карамазових“.

Родина Карамазових по духу й по плоти чисто російська родина. І батько й сини широкі „руські“ натури; мрійники, ентузіясти, з нахилом до містицизму, до несамовитости. Вони на все спосібні, для західного Європейця незрозумілі, необчислимі.

Федор Павлович Карамазів, полу-мудрик, полу-вольтеріянець, еґоїст, скептик, старий блудник „сладострастник і стяжатель“. У його нема тих добрих прикмет, якими визначається корінний російський селянин і нема тої культури, яку видно в німецького міщанина. Він вийшов з села, а до міста не ввійшов і блудить по роздорожжах, — блудник.

Іван Карамазов, син Федора й юридичної Лисавети, душа розколена на двоє. Сміливий в думках, а хиткий у ділах, нагадує Разкольнікова-теоретика. У його єсть розуміння зла та немає свідомости доброго, знає що таке лож, та не знає що правда. Шукає ідеалу, шукає царства божого на землі і по коліна бродить у болоті. Колиб він жив на заході, то мо-

жеб був приспособився до життя, можеб був попав на властиву дорогу, а в Росії він вічний бездорожник.

Його антитеза Дмитрій, нагадує Ставрогіна з „Бесів“ і Сведригайлова з „Преступлення и наказанія“. Він кріпко тримається Росії, він рад би злетіти в гору до неба, але земля його не пускає. Його серце опяніло смородом гріха, він залюбки блудить переулочками, він теж на прямий і широкий шлях ніколи не попаде.

Іван і Дмитрій Карамазові, хоч як далекі від себе, хоч як неподібні, а все таки вони діти старого грішника Федора, діти тої Росії, яка покинула свої предковічні заповіти, народно-церковні ідеали святости.

Тут і джерело їх трагізму. (Так мабуть думає Достоєвський, котрий вже давніше в своїм „Дневнику“, висловлював подібні думки, викликаючи здивування серед поступової частини своїх читачів). До цієї трійці негативних типів (батько й два сини Карамазові) додати можна ще безстидну Грушеньку, ізза якої деруться батько й син (нагадує Настасю з „Ідіота“) і кабачкового філософа Снігірева (пригадка Лебядкіна в „Бесах“). Позитивні типи — це божий старець Зосіма і третій син Карамазова, Альоша.

До обох прикладав Достоєвський велику вагу.

Він нарочно їздив в Оптину Пустинь, щоб набрати вражінь з монастирського життя, нарочно шукав стрічі із знаменитим старцем Амвросієм, котрий оставив свої сліди і на Зосімі і на Альоні, на ідейних героях „Братів Карамазових“. Він ще 1870. р. натіякав ось якими словами на позитивні типи задуманого роману: „13 лѣтній мальчикъ, участвовавшій в совершении уголовного преступления, развитый и развращенный, будущій герой всего романа, посаженъ въ монастырь родителями, сходится съ Тихономъ . . . . Авось выведу величавую, положительную, святую фигуру“.

Та обі ці постаті, себ-то Альоша і Зосіма, в порівнанню з другими героями повісти тільки злегка зарисовані. Зосіма вмірає благословляючи на подвиг життя чистого серцем „голуба“ Альошу, Альоша остається грядучим, новим чоловіком, тим, що примирить Росію з чоловіцтвом, ради котрого всі колісь полюблять Росію. А поки що: „хай вони проклинають нас, а ми будемо любити їх, а вони не встануть і простять нам!“

Та хоч оба ці позитивні характери тільки злегка нарисовані і щоби здалеку являються нам, ніби вони ще, або вже, до вишнього світа не належать, то все таки це одні з кращих малюнків, які оставив Достоевський. На них видно той шк

ний, легкий дотик любячої руки автора, котра не хотіла й не могла безмилосердно-краяти груди „білого голуба“ й висотувати з його кожню, найтонкішу жилку. В обох єсть та недотянутість ліній, та недомовленість слів, яка буває часто в архитворах.

І оба вони, Альоша й Зосіма, мають у собі щось із Преображення, з преображення вічно шукаючого, аналізуючого, зденерованого, невблаганого вівісектора Достоевського, в удуховленого старця божого, задивленого у вічність.

Достоевський наче розумів, що побут його на цій долині сліз не довгий і ніби на добрий спомин й ніби для заохоти до життя оставив своїм читачам Зосіма й Альошу. І ціла повість „Братя Карамазови“ являється у якійсь мірі таким пращальним поглядом на пройдену дорогу, на всьо продумане й написане, на весь великий труд життя.

Геніяльний, може найгеніяльший аналітик людської душі й усіх її проявів на зверх стремів до синтези. Та все таки він оставсь аналітиком. Навіть „Братям Карамазовим“, бракує цього синтетичного генія, котрий конструував „Божественну комедію“ і „Фавста“. І в „Братях Карамазових“ ці самі технічні недостачі, що були в давніших повістях Достоевського, та сама розтягнутість та невидержаність

темпа. Але ці недостачі ще більше ніж там губляться у велитенським літературнім намірі, в монументальности образу, а перше всього в тій незрівнаній психоаналізі, котрої Достоевський був мистцем над мистцями. Ніхто душі людської не збагнув у її найвищих летах і в найнищих упадках, у великому й малому, в гріху і благодаті так, як здається, збагнув її автор „Братів Карамазових“.

„Братя Карамазови“ були прийняті з ентузіазмом. Це й підбадьорило Достоевського. Він почув охоту брати участь у публичному життю. Радо бував на літературних зібраннях, забірав слово і читав виїмки із своїх і з чужих творів. З неблаганого аналітика, перемінився в учителя, мало що не в проповідника релігії, вселюдської любови, покори й всепрощення.

До його зверталися молоді люде з усякими питаннями, з усякими життєвими сумнівами, прохали поради й потіхи. Він був не тільки признаним, але й популярним і улюбленим письменником.

Ця популярність виявилася найкраще на Пушкіновім святі, літом 1880. року, на якому Достоевський виголосив знамениту промову. Публіка прийняла її з таким ентузіазмом, якого давно Росія не бачила. Тою промовою він об'єднав і примирив цілу суспільність так, що в цей мент не

було ні романтиків-ідеалістів, ні утилітаристів-позитивістів, ні русофілів-об'єдинителів, ні западників-космополітів, а була велика громада, об'єдинена спомином Пушкіна і словами Достоевського.

Він славив Пушкіна як геніяльного ідеаліста, котрий свої ідеали вмів органічно звязувати з рідною землею. Величав його за тип Онєгіна, „руссаго страдальця“, котрий тужить за втраченою правдою. Він бачив у Татяні ідеал російської жінки, котра не може збудувати свого власного щастя, на нещастю ближнього свого. В Пушкіні бачив Достоевський російського патріота, котрий в усій душі любив Росію, але не замикав очей на її гріхи. На його думку Пушкін не був ні славянофілом, ні западником, лиш рівночасно був він „руським і світовим чоловіком“ . . . .

Промова мала такий великий успіх мабуть тому, бо Достоевський говорив із серця, він же сам був тоді ідеалістом, котрий любив Росію, але знав, як може ніхто, її гріхи й недуги, він сам проповідував тоді об'єднання національних і гуманних ідей, загальне збратання народів, він сам накликав до примирення партій і до понехання соціальної ворожнечі. „Головна річ — люби ближнього, як самого себе!“ — ось до чого добився великий анатом і діягност недугої

людської душі на прикінці своєї вели-тенської праці.

В осені цього самого (1880) року розійшлися слухи, що Достоевський готує нову повість і що він з новим (1881) роком гадає даліше видавати свій Дневник. Та, на жаль, ці вістки не справдилися. Достоевський помер 28. ст. ст. січня 1881. року.

Весь Петербург проважав великого письменника до гробу. В поході взяло участь багато тисяч людей. Таких похоронів давно не бачив Петербург. Над його гробом в Олександро-Невській Лаврі примирилися були найскрайніші партії, так як найдаліші крайности політичної й літературної програми знайшли по важкій боротьбі примирення в самім Достоевським.

Ні в одному з великих Росіян трагічний геній російського народу не воплотився до такої міри, як у Достоевським, бо мабуть ні один з них не був до такої міри корінно „руським“, як автор „Братів Карамазових“ (Пушкін, Лермонтов, Грібєєдов, Тургєєв, Гоголь, Чехов, навіть Толстой, — мали в своїх жилах чужу кров). Ні один з поетів і письменників російських не дав такої великої галерії осіб і постатей з усіх верств суспільних, ні один не зазирнув так гли-

боку в очі і в душу цього великого сфінкса, що зветься Росія. Ні один не був таким жорстоким талантом, як він. Жорстоким для себе і для других, бо і сам він свої нерви руйнував аж до основ і тої самої жертви вимагав і по нинішній день вимагає від читачів своїх повістей. І може ні з одним з російських письменників, події останніх літ не вяжуться так тісно, як з Достоевським. Хто не читав його повістей, хто не знає його власного життя, цей ніяк не зрозуміє усього страхиття, усіх тих незбагннутих контрастів, усеї суспільно-політичної гістерії, на яку пездужає нинішня Росія. Досить пригадати „Великого інквізителя“ і Победоносцева, „Беси“ й большевизм, досить вказати на аналітизм Достоевського й на тую аналітичну фурію, з якою нинішні провідники Росії розкладають ціле її життя, весь суспільно-культурний устрій. І як у його архітектоніці не видно хисту конструкційно-сінтетичного, так і не слідно сінтези в цьому, що діється тепер в Росії.

Не тільки жорстокий, але й трагічний талант!

Реаліст, Петрашівець, революціонер, скептик, крізь смертний присуд, крізь помилування і Сибір переходить в ідеальний світогляд, в містику, вертає на лоно православної церкви і царславної Росії.

Не беремося з'ясовувати цієї мандрівки. Не беремося малювати синтетичного образу найбільшого з аналітиків. Це мабуть і не скоро буде зроблене. Але й без того автор „Вини і кари“ стає перед нами в соті роковини своїх уродин, як мистець російської мови, творець модерної літературної психоаналізи, знавець незбагнutoї російської душі, як один з найцінніших письменників світової літератури.

Не одно, що він писав і голосив цілому світові як певне в своїм „Дневнику писателя“, — не здійснилося, похибку зробив він у своїй політичній програмі, але, як письменник-мистець не схибив майже ніколи і якби він там похибки в своїх поглядах на світ не робив, — а всеж таки він учив нас, що щастя наше — робити других щасливими, підносити тих, що впали, потішати тих, що їх життя засмутило, шукати чоловіка.

„Я не хочу інакше думати і жити, лише з вірою, що всі наші 90 мільонів будуть колись образовані, очоловічені і щасливі.“

„Очоловічені“, — це перше й найважливіше!

Молієр.

(До 300-літніх роковин народження.)

Щоб як слід зрозуміти й гідно оцінити Молієра і його літературну діяльність, треба пригадати собі ту історичну епоху, на якій вимальовується його велична постать . . . . .

Що почала династія Валуа, те довершили Бурбони.

Феодална Франція перетворилася в самодержавне королівство, в цей витончений деспотизм, котрий найкраще характеризують слова Людовика XIV. *L'état c'est moi* (держава це—я). Демократичний принцип зник з поверхні життя, стали війська, поліція, шпіонаж, нове фінансове господарство, котре основувалося на висотуванні останнього гроша з народу, — словом цей поверховний блиск, котрий погас пізніше в червоній заграві великої революції. — „*Louis le Grand, le Roi Soleil*“ (король сонечко) сіяв над Європою у повному блиску, але в себе, дома, був вінтираном, котрому мусіло покоритися і поклонитися все, що хотіло жити безпечно й розкішно.

Письменники теж, бо „le Roi Soleil“ хотів бути Аполлоном на тодішньому французькому Парнасі.

Поети перестали писати для селян, міщан, для загалу, їх пісня мала стати розривкою і одною з мерехливих прикрас королівського двора та його мініатюр: дворів вельможного панства.

Поезія вбіралася в придворну ліврею, золотом шиту, кружевами прибрану, а як треба було, то і сміховитий убір блазня-весельчака вдягала на себе з шапкою, на якій бреніли дзвінки.

Від неї вимагали витончености, вишуканої форми, грації метра і слова, щоб вона достроювалася до цілого аристократичного життя.

Бути щирим, бути собою, говорити з душі, це значило грішити проти доброго тону. Поет мусів здавити в собі голос серця, мусів придусити чуття, і творити виключно розумом, інакше вінки, титули й гарні платні обминали його, та не тільки те, — він міг потрапити в неласку й зазнати всіх невгод, які з тої неласки випливали.

Найлекше було письменникам відвернутися від сучасности у давні грецькі часи і наслідувати класичні, зрівноважені форми, забуваючи об тім, що грецька форма в поезії і мистецтві видливалася з грецького

життя, французький класицизм був лиш наслідуванням і мертвою карикатурою, був засушеною квіткою, пришпиленою до кожуха. Форма запанувала над змістом. Гарна строфа, гладкий вірш, витончена мова, — то було все. Французька академія, основана (1535. р.) кардиналом Ріше-ле, робила авторів безсмертними, або кидала їх у прірву забуття.

Не можна не признати, що навіть усі ті неприхильні обставини мали деякі добрі наслідки — причинилися до розвитку французької мови, до вироблення граматичної і стилістичної форми, то що, — тільки не до розвитку літератури в її змісті, в її політичному світогляді, у впливі поезії на життя. Реторика, фальшивий патос, нещирість слова зробилися головними прикметами досить великої (що до числа творів і авторів) тодішньої літературної продукції. Література відбилась від загального життя, вона замкнулась у мармурових салях, по яких снувалися пишно вбрані пані й панове у великих перуках, обмотані кружевами й обвішані золотими ланцюшками.

Колиж хотіла стрінутися з природою, то виходила в сади, в котрих стояли рядами штучно попристрижані дерева, між котрими кокетливо хвалися німфи й купідони.

„Legislateur de goût“, М. Буальо Де-прео (Despréaux) і його „Art poétique“ до нині застаються зразком тодішнього французького стилю. „Le grand Corneille“ з своїми Циннами і Поліевктами служить доказом, як навіть пишний цвіт може знидіти в чужій і душній атмосфері. Не дурно бо сказав Лессінг: „назвіть мені який хочете твір Корнеля, — я беруся вам написати кращий“. Зрозумів це мабуть Расін, і тому метою своїх трагедій поставив зворушувати серця глядачів. Його „Федра“ й „Аталія“ застаються до нині одними з кращих французьких драм, бо тут автор потрапив щасливо перебраться між Сцілею античних споминів і Харрибдою модерного шляхетства на плесо щирого чуття, котре подиктувало йому навіть щось ніби натяк на будучу революцію.

Але „Федра“ й „Аталія“, це виїмкові появи, а до того публікою й критикою приняті досить неприхильно, вони губляться в морі всяких драм і трагедій Томаса Корнеля, Франсуа Дюше, Жана Прудона й інших, котрих нині ніхто ані прочитати, ані на сцені вислухати не в силі. Здавалось би, що серед такого закріпощення вільної думки, і свобідного, з серця пливучого слова, для комедії не було ніяких виглядів на успіх. Бож гаслом комедії було раз-у-раз: *ridendo*

dicere verum (сміючись говорити правду) і *ridendo castigare mores* (сміючись поправляти звичаї). А всеж таки як раз ця доба дає Франції найбільшого автора комедій, можна сказати — батька комедії, Мольєра. Звався він Жан Батіст Покльєн (Poquelin), а Мольєр, це його приbrane, літературне імя.

Родився 15. січня 1622. року в Парижі. Батько його був ремісником (тапціером). Походив отже Мольєр з нищої верстви суспільної, з круга тих людей, котрі не мали слова. Але якраз це й дало йому змогу пізнати життя міщан і робітників, та простудіювати їх типи й характери, котрі він опісля так знаменито підхопив і передав у своїх творах.

24. літнім чоловіком вступив він до мандрівної театральної трупи Бежарда, зразу як актор, а там як провідник. Об'їздив міста й містечка, аж по щасливому дебюті в Люврі (1658. р.) дістав дозвіл осісти з своєю трупою в Парижі. Це тая „*Troupe de Monsieur*“, з котрої пізніше утворився славний театр „*Théâtre Français*.“

В сороковім році життя здобув собі імя як актор і як автор.

Сам король звернув на його свою увагу. Протягом десяти літ довершив великого діла, написав 32 комедії, провадив

два театри, утворив на сцені чимало знаменитих крещій. Умер, як хоробрий воїн на полі бою: просто зі сцени перенесено його на смертне ложе. Коли грав головну ролю в своїй комедії „Le malade imaginaire“, занедужав від вичерпання сил і скінчив своє коротке, але важке життя дня 17. лютого 1673. року в Парижі.

Кажу важке, бо жилося йому справді нелегко. Тому, що знав людей, бачив їх наскрізь, з усіми гріхами й дивацтвами, тому, що малював їх вірно й живо, не зважаючи на обов'язуючі злясичії форми, тому — ненавиділи його. Актори теж. Одні з зазвисти, другі з тугоумства, треті, бо були нікчемні і йшли за оплесками загалу, того загалу, котрий у Мольєрі бачив небезпечного новатора, грішника й деморалізатора, який навіть до релігійних питань ставився инакше, ніж вони. І письменникам був він теж нелюбий. Писав инакше як вони, а все таки подобався королеві і мав сміливість навіть листуватися з ним та прохати його помочі, коли вороги надто багато колод накидали йому під ноги.

„Візьміть мене, Сір, в свою охорону перед моїми ворогами і перед їх отруйливою злістю. Хай мені дана буде спромога розвеселити Вас, коли Ваша Милість повернуть із славного походу, хай мені

поталанить довести до усмішки обличчя, перед котрим дріжить Європа“.

Так писав Мольєр до Людовика XIV., котрий перебував у габорі під Лілем, тоді як заборонено грати „Тартюфа“, 1667. р. Цей лист характеризує, як не можна краще, трагедію великого чоловіка, найбільшого, якого тоді мала Франція, одного з велетнів усіх часів і усіх країв, котрий такими влєсливими словами мусів промощувати собі і своїм творам дорогу в життя, щоб не змарнувати своєї Божої іскри, своєї геніяльності.

Навіть у домашньому побуті не мав Мольєр щастя. Жінка, віроломна Ксантипа, затроювала йому кожную хвилину короткого, а так працьовитого життя.

Серед шуму, серед численної акторської і літературної братії ходив він мов заблуджений самотник, мов анахорет. Жив серед примарів власних, серед тих невмірущих типів, котрі творив.

Трагедія великого чоловіка, — творця.

Навіть поховали його тлінні останки серед ночі, потай, бо публіка грозила, що зневажить покійника.

Мольєр написав 32 комедії. Між ними найбільш розповсюджені й знані: „L'école des maris“ (1661), „L'école des femmes“ (1662), „Les presieuses ridicules“

(1659), „Les femmes savantes“ (1672), „Le misantrophe“ (1666), „Le Tartufe“ (1667)*), „L'avare“ (1663), „Le malade imaginaire“, „Le mariage forcé“, „Le Bourgeois gentilhomme“, і фарс „Monsieur de Pourceaugnac“.

Почав свою авторську кар'єру комедією „L'Etourdi“. Слабою стороною цих творів являється фабула. У підборі фабули Мольєр нагадує *commed-ію dell'arte*, Менандра, Плавта, Теренція, навіть еспанські театральні твори, засновані на інтригах.

Але й великий Шекспір позичав не раз фабулу для своїх знаменитих драм. Не в тім річ, які ситуації в творі, який перебіг акції, а сила його лежить у виведених характерах, в розумінню людини з її добрими і злими прикметами, з її поважними й смішними проявами. З того боку Мольєр являється одним з найбільших і найоригінальніших авторів. Він умів підхопити вічні й невмірущі прикмети людини. Тому то його твори

---

*) „Тартюфа“ дуже гарно переклав віршом на укр. мову В. Самійленко (Літ.-Наук. Вістник, 1901. р.). В його перекладі пєса йшла на сцені театру М. Садовського у Києві. „Тартюфа“ виставив теж дуже гарно укр. театр у Львові в 300. роковини уродження Мольєра.

не старіються ніколи. Змінюються костюми, декорації, змінюється техніка театральна, але „Скупар“, „Тартюф“, або „Хворий на гіпохондрію“ зостаються усе тими самими. Коли він висміває злих комедіантів готелю „de Bourgogne“ або лікарів шарлатанів, кокоток, гіпохондрів, красно-і-чистомовців, то він нам такий близький, як був своїм сучасникам, а може ще й ближчий, бо вони його не розуміли й не любили, бо твори його терпіли від злоби дня.

Якоб теми він не доторкнувся, скрізь видно здоровий, простий, майже хлопський розум, скрізь видно добрий смак, охоту творення і щире відношення до природи.

Того гумору, якого ми нині вимагаємо від комедії, у Мольєра не багато. Він не силується на дотеп, у його мало таких ситуацій, котрі нас доводять до сміху, а котрі забуваються, коли вийдемо з театру. Його коміка тісно звязана з трагічним, він, так сказати, сміється крізь сльози. Його скупар від початку до кінця скупий, його Арґан від початку до кінця хворий, хоч властиво нема в його ніякої недуги.

Пригадаймо собі, як Гарпагон тулить свою дорогоцінну скриньку до грудей, або як Арґон ховається під стіл, лиша-

ючи свою жінку з Тартюфом, пригадаймо собі безталанного, закоханого Арнольфа, або бідного Ангана, а побачимо, як ціле наше життя збувається на вузькій кладці між смішним і трагічним.

Любов, подружжя, авторитет батьків, обов'язки дітей, виховання жінок, соціальні ріжниці, наука й шарлатанство, поступ і заскорузлість, релігія і гіпокризія, це ті теми, яких він доторкався, теми вічні і в вік нерозв'язані.

А доторкався їх він не тільки з великим знанням чоловіка, не тільки мистецькою, легкою рукою, але також з серцем любови повним, з серцем не мізантропа, а чоловіколюба.

Ridendo dicere verum, — це був його закон; від нього не відвели Мольєра ані напади ворогів, ані прихильність короля, великого Людовика, короля — сонця.

Мольєр був великим поетом і великим чоловіком.

Не дорівнює Дантому, Шекспірові, Гетому, але по цих найбільших, він один з великих, з дуже великих, з тих, що не маліють.

Минуло 300 літ, як він народився на світ, а й до нині обличчя його малюється ясно перед нами, шляхетне, гуманне, мудре, осяяне авреолою терпіння, — обличчя великого чоловіка, перед котрим

схилявся навіть безсмертний Гете.

Він писав: „Молієр, це такий величень, що дивує тебе за кожним разом, коли його читаєш... Я що року читаю декілька його творів.“

Ця похвала більша від пам'ятника, котрий поставлено Молієрові на Rue Richelieu 1845. року.

„Поза межами болю“

Картина з безодні, написав Осип
Турянський. Відень, 1921.

„Під ударом німецько-австрійського війська покинули Серби свій край і забрали всіх бранців. 60.000 душ, із собою та потягли їх на альбанський „шлях смерти“.

В альбанських горах, нетрах, з голоду, холоду й душевного болю згинуло 45.000 бранців.

По високому хребті альбанських гір, завіяних снігом і морозом окутих, ідуть інші тепер на стрічу долі.

Ідуть живі трупи людей по трупі природи...

„Від десятиох днів вони вже нічого не мали в устах.

Нема вже диких овочів ні трави, ні хопти, ні кори з дерева.

Тіло з них майже зникло.

У них уже ледви видно сліди обличчя. Очі сховалися глибоко в лобі.

Шукають луші, щоби разом із нею

покинути останки тіла, нужденну, розвалену тюрму...

З малими винятками вони всі, адається, збожеволіли.

Падають на шляху.

І тоді чути стріли сербських крісів.

Це сербські вартівники вбивають немічних людей, які вже не можуть піднятися...

Кожда людина збирає останки сили, щоб не впасти.

Багато людей утратило ясну свідомість того, де вони?

Звідкіля й куди йдуть?

Деякі забули мову“...

* * *

Турянський вибірає з цього походу смерти гурток з 7 людей і провадить їх окремими шляхами.

Одному з них куля забрала очі, він онімів, лиш скрипку притискає міцніше до себе. Скрипка для нього все.

Нараз він промовив.

„Ідїть! Я тут остану“.

„Ми з тобою останемо“, — відповіли другі. „Але вмрем не від сербської кулі.“

І вбивають сербського стражара, котрий хотів їх убити.

Ідуть даліше.

Бояться сісти: — бо це смерть.

Голод і стужа валять їх з ніг.

Треба огнища, щоб розігрітися. Треба, щоб один посвятився, згорів, тоді решта розігріється біля вагри.

Будуть бігати круг куца, хто з них перший упаде і не встане, цей стане всім у пригоді.

Добровський грає їм на цимбалах: —
клямцає зубами.

Їм пригадуються танці-балі, життя, яке осталося поза межами існування. . .
Фантасмагорії.

„Як перекотиполе, гнане бурею, як соломки на хвилях розшалілого моря, так кидалися людські тіні в дикім танці життя і смерті.“

Хотіли жити. Живі люде, котрих оставили далеко, дома, люде близькі їхньому серцю, вязали їх з життям.

Серед виру цього танцю тяжко було розібрати, де кінчився розум, а де начиналось божевілля.

Аж один з цього безталанного гуртка, Бояні, паде. Він боїться, що його товариші дібють, щоб загарітися речитками його одежі. Але товариші зі спочуттям віднесли до його і їх людяна любов, наводить йому спомин рідної мами і з тим спомином він умірає.

„Скажіть їй, товариші, що я вмер . . . у теплій хаті . . . на білій постелі . . .“
просить перед смертю.

Товариші стягнули з його трупа убрання й розпалили вогонь.

Гріючись питалися: „На кого прийде черга тепер?“

Віки протікають над ними.

„Десять царів за один український іг . . .“

Гепло розбудило голод.

„Їжте!“ — сказав Сабо й показав товаришам кількадесять тисяч корон.

Він їх забрав від одного сотника, що не хотів позичити своїм воякам по кілька корон, хоч вони „з голоду здихали“. Штовхнув його, цей покотився в прірву, але гроші лишив.

„Тфу на нього!“ — гукнув Сабо і гроші розкинув по воздуху.

Кілька банкнотів упало на поли його плаща. Сабо кинув один папір в уста й почав його роздирати зубами й зажерливо жв'якати. „Він гарчав, наче скажений пес, який даремно обгризає засохлу костомеху“.

Один з товаришів знайшов у нетрах своїх лахів кісточку цукру, розділив її на шість частей і вони з'їли її „з такою божевільною жадобою, якої мабуть ні одна щасливіща від них людина не почувала й не почуватиме ніколи“.

Заплатили за це голодовими корчами.

„О Боже!

Який ти малий, який ти марний супроти людського страждання!“

„Чи хочете жити за всяку ціну?“ спитав Сабо.

„За всяку ціну“ — відповів гурт.

„Хто з нас хоче жити, цей мусить їсти тіло з трупа свого товариша.“

. . . Притягли його до вогнища . . . .

„Ніколич устромив палицю в кусник тіла товариша, відкинув його далеко від огню і злебедів тремтячим голосом:

„Хай згину, а людського тіла не буду їсти й ніхто з вас не їстиме“ . . . . .

Це на 117-ій сторінці книжки Турянського. Читач переводить дух. Га-а! — Йому легше стає. Він може далше читати це жахливе оповідання, бо знає, що має діло з людьми, котрі навіть там, поза межами болю, зберігли достойність людську.

Але все таки читати важко, як важко читати книгу Йова й Уґоліна, як важко читати „Червоний Сміх“.

Книжка Турянського не писана, а пережита. Кожна добра книжка мусить бути пережита, але Турянський пережив свою книгу горя не лиш інтелектом а й фізично. Це чувається й це болить, як болить нас вид страдаючої людини. Діймаво болить.

В цей мент, коли гурт шістьох дав черемогу душі над тілом, відзивається мов тріумфальний гимн — пісня сліпого Штран-
дінґера.

„Здавалося, що скрипка сліпого спі-
вака співала пісню вічності і пісня пра-
щалася з життям і словами промовляла
та ридала:

„Де ти, людський духу вічний?

Глянь, покинули боги нас

І з людства сміються глумно

Громами із чорних хмар!“

„І пять долею розтопаних нуждарів
дивилися у святому тремтінні на щастя
свого сліпого товарища з заздощами...“

А він тую скрипку, то своє „всьо“ в
огонь кинув, бо огонь став погасати, а
надходила буря.

Але й ці остання велика жертва не
помогла. Померли всі.

З голоду і стужі, серед нелюдських
фізичних і психічних страдань.

Остався лиш автор.

Він вже прикладав кінець дула до
свого горла, та клав замерзлий палець
на язик, коли побачив у душі білу хату
і сонце і свою маму.

А потім десь він великий, має жінку
і сина.

Бере їх за руки і йде на сонце.

Світло бере його на свої промінні кри-
ла, голубиць, колише, леліє . . .

На його щастя над'їхали лікарі на конях, а з ними його друг Василь Романишин і забрали його з собою.

А шість трупів осталося там, на тім страшнім альбанськім шляху смерти . . .

* * *

Це короткий зміст твору Турянського.

До книжки доданий ентузіастичний вірш німецького поета д-ра Роберта Плена, а також його естетично-критичні замітки і лист Петра Карманського. Вона оздоблена гарними малюнками.

Отсі рямці, в які оправлений образ Турянського, були причиною досить немилої полеміки.

Цілком непотрібно. Бо твір Турянського ніякої оздоби не потребує. Це сама в собі річ замітна і небуденна.

Читаючи, не знаєш, чи більше дивуватись тому, що автор пережив, чи тому, що написав.

Одно і друге справді „поза межами болю“. Воно велике.

Психоаналіза, багатство думок, тоне-сенька пряжа почувань, полум'я то пога-саючої, то наново жевріючої свідомости існування, мандрівка понад безоднею, між трагічним а карикатурним, мистецьке володіння розвійними лініями рисунку і розливними тонами акварельного малю-

вання, все воно надає книжці Турянського справжньої, непроминаючої вартости.

Зокрема варто прослідити його архітектонічний хист, як він ці божевільні примари, ці шматочки людської психіки, зневаженої, скатованої і закинutoї на дантейський шлях горя, укладає в синтетичну цілість, в страшний, а все таки гармонічний образ.

Варт прислухатися, яких слів і речень добирає він, щоб передати передсмертні фантазмати своїх героїв, і варт подякувати йому, що навіть там, на тім жахливім шляху смерти він не вбив у нашої душі віри в чоловіка, що збудував кладку, по якій з країни чорного горя все таки переходимо в світ якоїсь надії. Його по отсій кладці перевела дружина і маленький синок, других може хтось інший, або щось інше проведе, але всеж таки Турянський лишає перед читачем якісь ворітця з темниці нашого існування, з яскині теперішнього горя у кращий, ясніший світ.

Замітна книга!

На смерть Григорія Чупринки.

Хто не боровся з лихою годиною,
Щастя не знав в боротьбі,
Хай похоронної, хай лебединої
Пісні співає собі.

Він боровся з лихою годиною і певно щастя зазнав у боротьбі, він лебединої пісні не співав ніколи і навіть смерть його була тріумфом життя, бо він умер за волю, умер повним вітхнення, повним молодечого жару, повним невиспіваних пісень, котрі вітатимуть в просторах, дожидаючи нових співців.

Умер смертю героя, але ми ніколи не будемо могли уявити собі Чупринку з мученицьким вінцем на високому чолі, він скорше нагадувати нам буде козака-невміраку, він потомок давнього козацького роду.

З усіх його пісень пробивавсь отсей козацький дух у формі і в змісті, у мові і ритмі, в тім буйнім темпераменті, що шумів як Дніпрові пороги і як степ весною, і як чарка молодого, доброго вина.

По козацьки вскочив у нашу літературу, як вітер, як метелиця, як Запорожець, що мантою куряву знімає.

Жаден з наших поетів не мав тої легкості вірша, тої граціозности форми, того безжурного й безтурботного погляду на світ. Здавалося, цей співак ніколи не глянув біди в очі, ніколи не тужив, ніколи сльоза не задріжала на його повіці.

Та воно так тільки здавалося, бо і щеле його обличчя променіло життям, бо очі його дивилися так зірко, так бистро, так цікаво. Але це був його зовнішній вигляд, там, у нутрі, глибоко десь у серці було велике співчуття до горя людини, було розуміння трагедії, а перше всього була сильна, як смерть, любов до вітчизни, любов до самостійної України. І сильніша від смерти! Бо вона переживе його і на віки останеться в піснях, повних віри в невміручість нашої доброї і праведної справи.

„Кого боги люблять, молодим беруть до себе“, так казали старинні. І на такого любимця богів виглядає Чупринка. Молодим сорокалітнім козаком-повстанцем відійшов від нас, оставляючи вічний жаль, що такий великий, такий оригінальний поет не розвинувся в повний ріст, що такий буйний квіт 'столочила большевицька підшва.

І прийде час, коли на місці божевільних злочинців супроти волі і правди, яку суд історії зготує нинішнім червоним деспотам, на чільному місці буде стояти ім'я українського поета-героя Грицька Чупринки.

Як світ не може забути царському режимові смерті Рилєєва, так ще більше історія культури не простить большевикам розстрілу Чупринки.

Полягла добра козацька голова, як степова трава, але слава його по вік не вмере, не поляже! Слава співака з божої ласки, кохання Музі Грацій, козака невміраки, поета й патріота, котрий щирість своїх слів закріпив власною смертю, котрий умер за те, що любив, проповідував, голосив цілому світові — за красу, добро і волю України!

Чупринці.

„Сипте квітки!“

Що квітки? Вони скоро зівянуть . . .

„Сипте слова!“

Що слова?

Рік, або два —

Й незрозумілими стануть.

„Сипте бажання!“

Що бажання?

Це як роса порання,

Поти блистить, мов дороге каміння,

Поки її сонця не сцілує проміння.—

Сипте ви добрі діла, сипте достой-
ні вчинки

На гріб Чупринки . . . .

Василь Стефаник.

(З приводу його 50. уродин.)

„Перелицьована Енеїда“, „Кобзар“, „Народні Оповідання Марка Вовчка“, „Повісти Федьковича“ і Стефаникова „Синя Книжечка“ — це появи в історії відродженої української літератури, які мають окреме виїмкове значіння. Кожня з них потрясала широкими кругами народу, кожня творила епоху в історії письменства, після кожньої з них читач инакше ставився до друкованого слова, а письменник инакше брався до письменницького діла.

Це твори високої літературно-артистичної вартости, котрі рівночасно мали рішачуче значіння для нашого політичного й суспільно-економічного життя. Після „Енеїди“ почалось наше національне пробудження, „Кобзар“ дав цьому пробудженню глибокі основи, збудував програму національну, якої ми й до нині у повні не виконали, оповідання Марка Вовчка були мистецьким словом в ділі визволення кріпака з неволі, повісти Федьковича відродили Буковину й Гуцульщину, а Стефаникова „Синя Книжечка“ явилася най-

могутнішим висловом радикального руху, стала найсильнішою понукою до активної праці над поправою суспільно-економічного положення галицького селянства. Цим творам завдячує український народ кули більше, ніж усяким програмам, бо це були скрижалі, писані огненними глаголами під диктатом виїмково сильного чуття і виїмково енергічної думки.

„Енеїда“ і „Кобзар“ — це наші епохальні поетичні твори, до яких новіша література додала ще „Мойсея“ і „Зівяле Листя“. Колиж зіставимо прозові наші архитвори, себ-то „Оповідання Марка Вовчка“, „Новісти Федьковича“ і „Синю Книжечку“, та додамо до них деякі твори Коцюбинського, то мусимо сказати, що в Стефанику шанусмо ниці в 50. роковини його уродин найбільшого мистця української прози.

Марко Вовчок і Федькович являлися у свою пору найвищими ступіннями нашого прозового оповідання, сучасникам певно здавалося, що нічого кращого, нічого ціннішого й сказати не можна. Марко Вовчка перекладав Тургенєв, Федьковичем захоплювався Драгоманів, — а всеж таки признати годиться, що Стефаник у своїх мініятурах з селянського життя пішов куди дальше від своїх попередників, зміст і форму довів до бездоганного, абсолютного викінчення, дав архи-

твори, котрі стоять не тільки в нашій, але й у світовій літературі на окремій, недосяжній висоті.

Ні „Записки Охотника“ Тургенєва, ні Чехова „Мужики“, ні навіть оповідання з селянського життя геніяльного новеліста Гіде Мопасана не можуть рівнятися з „Камянним Хрестом“, ані з „Клиновими Листками“. Стефаникові оповідання, це щось цілком окремого, від нікого й від нічого незалежного, це дійсно твори в повнім розумінню цього великого слова.

Стефаник як неблаганий анатом-оператор добуває теми з незримого нутра народньої душі, як нурець поринає у глибінь буденнього життя, з лямпою генія блукає по найтемніших і найкрутіших підземеллях хлопського існування і виносить на верх такі дива, такі драми, такий жах життя, що, дивлячись на їх, ви дрижите, мов осиковий лист. Його слова мов блискавиці освітлюють захмарені виднокруги, як громи бють у гнилу атмосферу брехні й самодурства, як землетрус ворухать основами нашого світогляду і нашим галапасним отупінням. Він не пише, він напам'ятує, він сокирою валить, огненною слезною перепалює ваше серце і вашу совість наскрізь. Не знаю, як пересічний читач почуває себе після Стефаникового „Стратився“, або після його „Дороги“, але я, нище підписаний,

замикаю його книжку дріжучими руками і каюся і почуваю себе так, немов би хтось у моїй хаті відчинив нараз усі вікна й двері і впустив на мене вітер Чорногори після великої бурі. Такої очищуючої сили, такого „катарзіс“ не дає мені ні одно інше оповідання, ні одна повість наша, хоч єсть їх у нас чимало і хоч деякі з них, як ось „На Камені“, дуже й дуже гарні.

Як мистець прозового слова Стефаник для мене мистець над мистцями, абсолютний мистець. Нема для його ні читача, ні критика, нікого й нічого, єсть вселенна, він і його твір. Вселенна творить і він творить, а решта байдуже.

Ні погоні за ефектом, ні кокетування з читачами, ні того задовілля, яке иноді мають навіть великі автори дивлячись на своїх дітей, на те, що пишуть, — не бачите. Він звязкий, простий, суворий, невблаганний. Не знає компромісів, не слухає нічиєї ради, не оглядається на нікого, — сам собі пан!

Стоїть як дуб на узгіррі, байдужий на те, чи на його світитиме сонце, чи лусне грім. Тему бере первою рукою, не письменника, а якогось велитня, безпощадно відкидає від неї всяку оздобу, усе зайве й епізодичне, ставить її на такому місці, на якому вона найпевніша і найвидніша і говорить про неї сам з собою,

із своїм великим „я“, говорить словами короткими, ядерними, страшними, — самотніми в світі.

Ніхто такою мовою не вмів говорити.

Його знаменитий хлопський монолог, це велика трагедія. Його діалог логічний, послідовний, незмінний, кращий від Ібзенівського в „Росмерсгольмі“, лірика у його попадається лиш деколи, але вона гідна найкращих ліричних віршів.

Читаючи ці твори вам навіть на думку не прийде, що можна у них щось змінити, пропустити, або переставити яке слово. Цеж булоб святотатство . . . !

Василію! Я Твої твори вожу скрізь з собою в теперішній незavidній мандрівці і коли мені невиносимо тяжко зробиться на серці, коли здається: „тут тобі і край!“ — читаю їх. Слово за словом, помалу, помалу, так, як Ти їх писав. І . . . далше йду...

Дякую Тобі!

Зміст.

	Стор.
ДАНТЕ	3
ГАВЛІЧЕК БОРОВСЬКИЙ (1821— 1921)	9
ДОСТОЄВСЬКИЙ (В сотні роковини його уродин)	15
МОЛІЄР (До 300-літніх роковин на- родження)	55
ПОЗА МЕЖАМИ БОЛЮ. Картина з безодні, написав О. Турянський. Відень, 1921	66
НА СМЕРТЬ ГРИГОРІЯ ЧУ- ПРИНКИ	74
ЧУПРИНЦІ (Вірш).	77
ВАСИЛЬ СТЕФАНИК (З приводу його 50. уродин)	78

ЛЕКТУРА ДЛЯ ШКІЛ УКРАЇНОЗНАВСТВА

	Ціна
Чайковський, А.:	
ЗА СЕСТРОЮ	\$3.00
КОЗАЦЬКА ПОМСТА	3.00
ВІДЯЧИВСЯ	5.00
ПОБРАТИМИ	4.00
Кашенко, А.:	
КОСТЬ ГОРДІЄНКО	1.00
СЛАВНІ ПОБРАТИМИ	1.00
ЗАПОРОЗЬКА СЛАВА	3.00
Забіла, Н.: СЛОВО О ПОЛКУ ІГОРЕВІ	2.00
Котляревський, І.; ЕНЕЇДА	4.00
Грінченко, Б.:	
ОЛЕСЯ	1.00
КСЕНЯ	1.00
СОНЯШНИЙ ПРОМІНЬ	4.00
Куліш, П.: ЧОРНА РАДА	4.00
І. К.: ІСТОРІЯ УКРАЇНИ, всі три частини	3.00

Замовляти:

HOWERLA

238 E. 6th Street, New York, N.Y. 10003

